

Gáborjáni Szabó Botond

Debrecen örökségéről és jellegzetességeiről¹

A Debreceni Református Kollégium munkatársai nap mint nap tapasztalhatják, mit jelentenek egy közösség, egy nemzet önazonossága szempontjából az intézményünkhöz kapcsolódó műemlékek. Mit képes adni hangulatban, tapasztalatban, érzésekben egy olyan terem látványa, amely semmit nem változott 1848 óta. Mit jelent kiváltképpen napjainkban, amikor a vizuális információ minden korábbinál nagyobb szerephez jutott. Mit jelent egy iskolai osztálynak, egy turista csoportnak feljönni ugyanazokon a bárdolatlan tölgyfalépcsőkön, amelyeken nagyjaink jártak, vagy olvasóinknak leülni a Nagykönyvtár olvasótermében egy asztal mellé, amelytől hajdan Ady Endre nézegette a Nagytemplom tornyát. Egy műemlék hiteles, konkrét, tapintható, ugyanakkor szimbolikus formában is hordoz valamit múltunkból. Őrzi távoli generációk életének kereteit. Felfoghatóvá tesz dolgokat, ezáltal is nélkülözhetetlen szellemi örökségünk értelmezéséhez. Olyan háttérrel adhat, mint amelyet a történeti földrajz kínál a történelemmel kapcsolatos tudományoknak. (Manapság a muzeológiában is gyakran beszélünk a „szellemi örökség” jelentőségéről, több európai nyelvben ezt az „immateriális” fogalmával fejezik ki. A Kollégium múltját vizsgálva viszont az is nyilvánvaló, hogy ha nem számolunk bizonyos materiális tényekkel, hogy például pontosan mekkora alapterületen működtek a 150-200 fős osztályok, milyenek lehettek az oktatás körülményei télen, egy borús délutánon, a marhahólyaggal borított ablakok mögött, akkor bizony irreális elképzeléseink lehetnek neveléstörténetünkről.)

Választott témám lényegére térve, meglehetősen ismert az a nézet, amely szerint Debrecen nem műemlékeiről híres, bár vannak híres műemlékei. És kétségkívül van karaktere. Az is nyilvánvaló, hogy Debrecen a maga építészeti jellegzetességeit nem csekély mértékben kényszerítő körülményeknek köszönheti. Amikor tehát afféléket olvasunk egy-egy nyugat-európai elméleti szakembertől, hogy az építészet „egy korszak akaratának térbe való átültetése”, tudnunk kell, hogy léteznek országok, régiók, ahol a kényszer szinte ugyanolyan mértékben hatott, mint a szándék és akarat. A helyzet abszurditását mutatja, hogy egy város örökségéről és jellegzetességeiről szólok, de amikor a régmúlt emlékeit sorolom,

¹ A beszéd 2005. április 18-án, a műemléki világnap alkalmával hangzott el, a résztvevők köszöntése után, a Református Kollégium Oratóriumában.

kevés kivétellel olyan épületeket említhetnek, amelyek nemcsak egyszerűen nem léteznek már, de az esetek nagy többségében ábrázolásunk sincs róluk. És ez az oka annak, hogy bizonyos kételyeimnek is hangot adok, illetve felteszek néhány kérdést.

A cívisváros jellegzetességei mindenesetre egyáltalán nem függetleníthetők attól a ténytől, hogy (egy elementáris külső kényszer világában) a 16. századi Magyarország pusztulása idején emelkedett föl, ekkor jutott országos szerephez. A város mai belterületén 3-4 Árpád-kori falu volt, és ez a sűrűség nagyon közel lehetett a magyarországi falurendszer átlagos sűrűségéhez. Napjainkban viszont, ha vonattal közeledünk Budapestről Debrecen felé, húsz-harminc kilométert is megtehetünk két település között, szinte sivatagi ürességben. Debrecen az egész hazai településszerkezetet megkritikáló török pusztítás idején vette át az ország központi részeinek szerepét kereskedelmi téren, de vallási és iskolai centrumként is ugyanekkor, a reformáció hatására lett naggyá. A Szent András-templom kivételével nem tudhatjuk, hogy mi lett a sorsa a város mai területén három Árpád-kori templomnak, öt kápolnának és kolostor épületnek. Elgondolkodtató az iménti szám, amikor Debrecen viszonylagos építészeti szegénységét emlegetjük. Az okokat keresve nem csupán háborúk vagy tűzvészek csapásaira kell gondolnunk. Régi korokban, főként olyan helyeken, ahol távolról, drágán és szárazföldi úton szállították az építőkövet, az épületek vesztének gyakran éppen az új építkezések voltak az okai. Az egyházi műemlékek közül a Csapó utca déli részén emelkedett a mariánus ferencesek (1322-ben alapított) kolostora,² melynek közelében még 1533-ban is működött beginaház. Nem maradt semmiféle adalék Szentlászlófalva és Mesterfalva templomáról – nevük csupán tizedjegyzékekből ismert – sem a Szent Miklós-, Szent Erzsébet-, Szent Mihály-, vagy a Minden-szentek- és a Szent Anna-kápolnáról. A világi rendeltetésű építmények köréből elsősorban a kúriák említhetők, 1359 előtt legalább kettő létezéséről van okleveles adatunk. A központban lévő építmény igen nagy jelentőségű lehetett: a helyi keltezésű oklevelekből ítélve több ízben fogadhatott Anjou uralkodót (Károly Róbertet, Nagy Lajost és Mária királynőt), majd Zsigmond király és német-római császár is többször megszállt Debrecenben, két ízben Szent László sírjához zárandokolva.³ Az oklevelek Szilágyi Erzsébet debreceni tartózkodásai idejében kezdik *Vetus Castellum*, (azaz régi kastély) néven említeni, de Török Bálint hitvese, Pemflinger Kata is itt töltötte életének utolsó hat évét.⁴ A város egyik legfontosabb építménye lehetett, 1565-ben Székely Antal szatmári főkapitány zsoldosai rombolták le helyrehozhatatlanul.

2 A korábbi irodalomban 1312 szerepel az alapítás éveként. Lásd *Módy György*: A Szent András-templom és a Veres torony kutatása 1980-ban. Debrecen, 1981. 79.

3 *Módy György*: Földesúri kúriák és várkastély Debrecenben. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, 1992. 44. Az 1412-es váradi zárandoklat alkalmával Ulászló lengyel király társaságában érkezett népes kísérettel.

4 Uo. 55.

A város külső képét alakító körülmények között közismerten fontos szerepet játszottak a tűzvészek, amelyek nem kímélték a régi Debrecen. Egy 1806-ban keletkezett helytörténeti feljegyzés szerint a Szent András-templom múltjáról csak azt lehet bizonyosan tudni, hogy „már a 12. században egyszer megégett.”⁵ A Nagytemplomhoz hasonlóan a Kollégium épületének első említése is pusztuláshoz, az 1564-es tüzesethez kapcsolódik. A környezetéből kiemelkedő, hatalmas udvart körülzáró egyemeletes épületet 1660 után alaposan átépítették (ekkoriban alakult ki maira emlékeztető formája), mert a váradi diákság Debrecenbe menekülése miatt bővítésre szorult. Az udvar felőli földszinten késő reneszánszra jellemző árkados folyosó szegélyezte, a bejárat fölött kisebb (egy- és kétföldszintes) torony emelkedett. Puritán hajlék volt, de nagy auditóriumának falát kilenc freskó díszítette. A 17–18. században ez a nagy előadóterem lehetett a város egyik reprezentatív helyisége.

A városháza ablakkereteinek gótikus kőfaragványain kívül lényegében az iméntiekre szorítkozik mindaz, amit a régi Debrecen fontosabb épületeiről tudunk. Van azonban néhány nyugtalanító tény. Ha a Rákóczi-szabadságharc idején egy (a labanc seregekhez tartozó) írástudó gúnyos verset nem firkál az említett kollégiumi freskók alá, ma ezeknek a festményeknek a létezéséről sem tudnánk, tudniillik az egyetlen ránk maradt feljegyzés a versek szövegének megörökítésére szolgált. Az az utazó, aki a 17. század második felében úgy vélekedett, hogy a város méreteiben Prágát, jellegében inkább az alföldi falvakat idézi, több mérföld távolságban haladt el Debrecentől.⁶ A borús-esős időben itt tartózkodó Robert Townson nemcsak a sárról és ridegségről emlékezett meg, hanem a fa, az erdők hiányáról is, holott tudunk a környező hatalmas erdőségek jelentős szerepéről, tudunk a tűzifa-átalányról, az úgynevezett fasinázásról és a vákáncsokról, a fával kapcsolatos virágzó iparágakról és így tovább... Az 1640-es tűzvész következményeit megörökítő prédikáció „nagy sok szép épület” pusztulásáról szól, mégis általános a vélekedés, hogy Debrecen külső képe 1-2 tucatnyi építményt leszámítva mindvégig falusiasan egyszerű lehetett. Ezt az értékítéletet elfogadhatjuk általános keretként, mégis számos részletében árnyalható. Túlságosan sok ugyanis a bizonytalanság, a távolabbi időkben kiváltképpen. Gyaknákra készíthet az a tény is, hogy 2-3 generáció elég volt ahhoz, hogy a közvélemény a református templomok 19. derekán kialakult hófehér dísztelen formáját kezdje igazi, ősi, ízi-vérig református templomnak képzelni, holott korábban tömeges és általános volt a kazettás mennyezettel, virágos motívumokkal, festett bútorokkal gazdagon díszített típus.

1660 után viszont már kevesebb a bizonytalanság, valóban egyértelműnek látszik a képlet: II. Rákóczi György kudarca, illetve Várad elfoglalása után két-

5 A forrás másolatát lásd a Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár (TtREN) Kézirattára R 25/3.

6 *Petheő Károly*: Debrecen valamikor, külföldi utazók leírásaiban. Múzeumi Kurír, 1974. 37.

ségekívül minden téren jelentősen romlottak a város esélyei: a hármass védelem helyett mindhárom hatalom ellenségesen kezelte. Amikor az ellenreformáció és a fiskális perek nyomán csoportosan érkeztek a bujdosók, a császáriak szabad prédának minősítették. Már a város első történetírója kimutatta kamarai összeírás alapján, hogy „Caraffa járása” (azaz a császári tábornok 1685-ös pusztításai) után a „jóraló házépületek” száma töredékére csökkent.⁷ Caraffa sarcolása után néhány évvel egy utazó, a szebeni Pinxner egyszerűen rondának ítélte, megjegyezve, hogy az alacsony házakat a kőfallal körülvett templom környezete (tehát a városközpont) kivételével mindenütt náddal fedték.⁸ Igaz, a hadjáratok dúlta országrészekből menekülők éppen ekkoriban építették fel tömegesen nyomorúságos földkunyhóikat, melyek még a főutcákat is elcsúfították.⁹ A házak többsége valóban földszintes volt de fából, gyakran faragott gerendákból készült. Úgy tűnik, hogy jóval több volt a faház, mint azt sokan feltételezik: 18. századi dokumentumok a Piac utcán is 215-ről számolnak be, 45 kőház mellett.¹⁰

De mit gondoljunk egy olyan település jellegéről, amelynek a 18. század végén alig volt emeletes kőépülete, miközben egyetlen polgára hagyatékából felépülhetett második legnagyobb temploma?¹¹ Jóllehet, a 16. század derekától ismerünk mesés gazdagságú tőzsérkedő kalmárokat, a török jelenléte és a háborúkkal járó általános létbizonytalanság nem kedvezett a nagy építkezéseknek. Azokban az években, amikor tisztességes belvárosi házat lehetett vásárolni 80–100 Rhénes forintért, mi kényszerített igénytelen zsindeyes épületben lakni számos gazdag kereskedőt, akik ötvösrecek és ékszerek mellett sok ezer aranyforint készpénzről végrendelkeztek? Az épületkő szállításának nehézségei ellenére ugyanis téglából bármilyen célra emelhetek volna igényes épületeket. Ehhez azonban alkalmas politikai körülmények is kellettek. Ha felmerül a kérdés, hogy a helyi építkezési gyakorlaton, az alföldi mezővárosok hagyományain kívül mi hatott még a város külső képére, az egyik tényező kétségkívül a háborús viszonyok, a török jelenléte volt. Az 1564-ben leégett Szent András-templom felépítéséhez például csak 1626-ban járultak hozzá a török hatóságok.¹² Az egész kor-

7 *Szűcs István*: Szabad királyi Debreczen város történelme. Debrecen, 1871. 1. k. 477.

8 *Petheő Károly*: i. m. 40.

9 *Bobrovsky Ida*: A XVII. századi mezővárosok iparművészete. Bp. 1980. 49.

10 *Zoltai Lajos*: Vázlatok a Debreceni régi polgár házatájáról. Debrecen, 1938. 4. 8. Sőregi János 4-5 méter mélységben, a városközpont közvetlen közelében is talált faragott vastag gerendákból rótt épületmaradványt.

11 *Bákay A.*: Báthori Szabó András debreceni kereskedő polgár a Kistemplom nagy alapítója. DKK, 1935. 95–98.

12 Az engedélyről tudósító Alvinczi Péter kassai prédikátor szava azért is döntő lehet ebben a kérdésben, mert más híres lelkészek társaságában személyesen volt jelen a templom átadási ünnepségén, tehát első kézből származó értesülései lehettek. *Kemény Lajos*: Alvinczi Péter életéhez. ItK, 1904. 366. Források szerint azonban már 1570-ben elkészült egy imaterem, nagy valószínűséggel a tűzvész után viszonylag épebben maradt északi sekrestye kápolnából a templom falain belüli temetőkeretben. *Módy György*: A Szent András-templom és a Veres torony kutatása 1980-ban. Debrecen, 1981. 41–43.

szakot jellemzi ugyanis, hogy a török akadályozta, hatalmas összegek kifizetéséhez kötötte romladozó templomok javítását, újak építését (ennek hadászati indoka is lehetett), sőt számos helyen tilalmazta a harangozást és a toronyóra használatát is, ami viszont a helyi török előljárók mohóságára utal. Hadjáratok pusztítása idején, 1660 után egy angol utazó feljegyezte, hogy „a lakosoknak nyomorult életmódot kell folytatniuk, nehogy gazdagoknak látsszanak. Sok helyen alig mernek bútort tartani. Már az is sok, ha a házigazdának ágya van.”¹³ A város elsősorban abban volt érdekelt, hogy adóját a szüntelen „felsrófolási” kísérletek közepette rendre megkísérelje valamelyest lejjebb szorítani.¹⁴ Ilyen körülmények között egy nagyobb építkezés híre önmaguk feljelentésével volt egyenértékű. Az önmérséklet mégis gyakran bizonyult hiábavalónak: a sarcolások idején a városlakók vagyonának legendás híre minden csalóka látszathoz erősebb volt.

Az igénytelenség okait keresve elkerülhetetlen a vallási hatások vizsgálata is. A vallási magyarázat azonban, a fényűzés tilalma ellenére sem látszik megalapozottnak, a puritán szemléletnek ugyanis az élet minden területét hasonló mértékben kellett volna uralnia. A cifrázkodás tiltása azonban nem vonatkozott még a templomokra sem, amelyeknek igyekeztek megadni a „szent helyeknek” kijáró méltóságot. Több területen tetten érhető a szép iránti vonzalom. A város iparművészeti termékei és használati cikkei – a szegényes épületekről szóló tudósításokkal ellentétben – korántsem dísztelenek, még a dogmatikai szempontból legkényesebb úrasztali felszerelések sem. Az egyházi rendeltetésű tárgyak mellett egy-egy bútordarab, mívesen formált szék, láda, néhány kályhacsempe, a helyi kézműipar remekei arra utalnak, hogy a városlakóknak voltak igényes tárgyaik. Ezek ismeretében a falusias építkezés aligha lehetett csupán a református puritánság, vagy sekélyes urbanizáció következménye. A tüzek és az épületkő hiánya mellett végső soron az említett történelmi kényszer, a szegénység látszatának fenntartása volt az egyik kiváló oka annak, hogy a 17. századot megelőző időkből nem maradt ránk számottevő építészeti érték. Ennek köszönhető, hogy az általunk ismert hagyományos városképet az 1802 után eluralkodó, cívisházak esetében későbarokk elemeket is őrző klasszicizmus határozta meg.

13 *Bobrovsky Ida*: i. m. 47.

14 *Fekete Lajos*: Debrecen város levéltárának török oklevelei. Levéltári Közlemények. 1925. 53.